

УДК 347.122

Володимир Кочин,

кандидат юридичних наук,

завідувач наукового сектору проблем договірного права

Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ САМОРЕГУЛЮВАННЯ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

У статті визначається поняття саморегулювання як спосіб регулювання цивільних відносин. Визначаються підстави, спосіб та ознаки саморегулювання у цивільному праві.

Ключові слова: правове регулювання, саморегулювання, цивільні відносини.

Поступовий відхід від абсолютного державного регулювання приватного права позитивним чином впливає на величезну групу суспільних відносин, які виникають між юридично рівними учасниками. Слід погодитися, що будь-які намагання застосувати публічно-правовий (імперативний) підхід до правового регулювання приватного права, жорстка державна підконтрольність громадянського суспільства призводить до соціального і економічного колапсу [1].

Фундаментальною засадою правового регулювання в Україні є гарантований ст. 8 Конституції України принцип верховенства права. На сьогодні він характеризується вже не як правова абстракція, а реально існуючий інструмент впорядкування суспільних відносин. Так, відповідно до рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004 верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства.

Найбільшого розвитку принцип верховенства права може досягти в межах цивільного права, яке ґрунтується на заса-

дах неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимості позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом; свободи договору; свободи підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; судового захисту цивільного права та інтересу; справедливості, добросовісності та розумності. При цьому засади справедливості, розумності й добросовісності вченими-цивілістами розглядаються як необхідні морально-правові імперативи. Зокрема В. Д. Примак розглядає справедливість як передумову забезпечення людської гідності та практичної реалізації принципу верховенства права, засад розумності й добросовісності [2].

На думку Р. А. Майданіка, концепція приватного права покликана забезпечити нормальне функціонування і розвиток системи відносин, яка є самостійною, незалежною від держави в умовах ви-знання наднормативного характеру цивільних прав як прав, які постають із самого життя [3].

Відходження від розуміння права як сукупності норм, які встановлюються та санкціонуються державою (ототожнення права і закону), дозволяє широко застосовувати в цивільному праві й інші джерела: договір, звичай, аналогію. Крім того, наголошується на можливості саморегулювання відносин у приватноправовій сфері за допомогою локальних актів (статуту, положення — фактично корпоративних правочинів) [4].

Наведене розуміння права належним

чином змінює погляд на правове регулювання, яке нині характеризується як здійснюваний за допомогою юридичних засобів процес упорядкування суспільних відносин з метою забезпечення певної сукупності соціальних інтересів, які вимагають правового гарантування [5].

Вважаємо за доцільне розглянути поняття та основні ознаки саморегулювання в межах правового регулювання цивільних відносин, що дозволяє визначити цивільне право як унікальну правову систему, яка здатна до внутрішньої збалансованості, та можливість пристосовуватися (адаптуватися) до реальних суспільних явищ, коригування передбаченої законодавством моделі правової поведінки.

М. М. Сібільов стверджує, що концепція правового регулювання та його механізм базуються на таких засадах: 1) визнання за правовим регулюванням виключно державного характеру; 2) визнання внутрішньої єдності правового регулювання та його механізму, зумовленої єдністю економічного базису суспільства, суспільних відносин, що підлягають правовій регламентації, усїєї системи права; 3) визнання правової норми єдиним регулятором суспільних відносин; 4) визнання правових норм приписними моделями поведінки людей, що програмується державою, а реалізація права — втіленням правових приписів у життя [6].

Досліджуючи механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України, С. О. Погрібний співвідніс індивідуальне (саморегулювання) і нормативне (державне) регулювання договірних відносин. Він робить висновок, що саморегулювання договірних відносин є особливим суб'єктивним правом учасників таких відносин, внаслідок чого стосовно права на саморегулювання мають поширюватися положення цивільного законодавства щодо здійснення цивільних прав, закріплені гл. 2 ЦК України [7].

Реалізуючи суб'єктивне право на саморегулювання суспільних відносин, учасники повинні відповідним чином сформулювати своє волевиявлення, тобто формалізувати свої дії, спрямовані на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків у формі відповідного

правочину. Слід розуміти, що законодавчі конструкції відповідних правочинів пропонують суб'єктам права лише надійний рамковий устрій, який визначає зовнішні межі автономії, створює нормативні програми регулювання конфліктів, піддає оцінці індивідуальні інтереси щодо захисту та забезпечення, створює особливі захисні зони на користь окремих суб'єктів, наприклад споживачів (рамковий характер) [8].

Внаслідок того, що норми цивільного права носять диспозитивний характер, учасникам відносин надається можливість обрати модель своїх прав та обов'язків, за виключенням окремих імперативних приписів з метою захисту суспільних інтересів. Однак навіть у випадках відходження від «імперативних» норм цивільного законодавства передбачені конструкції визнання правочинів дійсними.

О. Ф. Скакун розмежовує різні сфери правового регулювання. Сферу договірного регулювання (саморегулювання), яке здійснюється самими учасниками, науковець відносить до сфери піднормативного правового регулювання — галузі регулювання, заснованій на запропонованій нормі права і спрямованій на її виконання [9]. Такий загально визнаний погляд на правове регулювання спричинює пов'язаність нормативного регулювання та саморегулювання для забезпечення оптимізації регуляторних механізмів приватноправових відносин [10]. Законодавча конструкція такого підходу формується шляхом моделювання диспозитивної норми «якщо інше не встановлено законом».

Формуючі відповідні відносини, учасники створюють особливий регулятор, який може повністю відтворювати норми законодавства або в межах свободи договору закріпити окремих правопорядок локального рівня. Внаслідок цього, як зауважує О. С. Яворська, сторони виступатимуть своєрідними «законодавцями» для себе [11], а договір стає ненормативним засобом індивідуального врегулювання відносин договірних сторін [12].

Внаслідок цього саморегулювання цивільних відносин здійснюється наступним чином. Юридично рівні учасники або учасник на основі законодавчої моделі правового регулювання суспільних відно-

син здійснюють дії для встановлення, зміни чи припинення цивільних відносин. Ці відносини можуть повністю відповідати законодавчій нормі або на основі свободи договору бути вираженими з урахуванням вимог законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості. Ця модель відносин регулюватиметься відповідним правочинном у належній мірі саморегулювання, яка також підсилюється державним забезпеченням, що надає особі право захисту прав та інтересів судом як щодо підтвердження правомірності моделі (наприклад, визнання права), так і щодо визнання її неправомірною (наприклад, визнання правочину недійсним).

Зважаючи на це, необхідно приєднатися до позиції О. А. Беляєвич, відповідно до якої договір після його укладення призводить в динамічний стан нормативні регулятори, що існують у нормативно-правовій (юридичній) площині (перехід правової норми із її статичного стану в активний) та у позаюридичній площині (інші моделі управління системою суспільних відносин) [13]. Остання модель існування суспільних відносин, як зауважує В. В. Луць, може існувати у випадку чітко сформульованих у договорі умов (пунктів), які з достатньою повнотою і несуперечністю одна одній розкривають зміст договору і цілі (мету) його укладення [14].

Договір є класичним прикладом унікального правового засобу здійснення нормативного та індивідуального правового регулювання. Проте не слід забувати й про інші джерела саморегулювання, як і корпоративні, політичні, релігійні або інші норми організованого суспільства. Так, наприклад, статут юридичної особи розуміється у двох аспектах: а) загальнообов'язкове значення — для засновників (учасників) юридичної особи як корпоративний правочин; б) опосередковане значення — для інших учасників правових відносин як відомості про учасника правових відносин.

Окрему групу регуляторів становлять також норми, сформовані юридичними особами для їх учасників (членів). Йдеться про можливість регулювання на основі програмних документів партій, положень громадських організацій, до-

кументів, які визначають віросповідну діяльність релігійної організації тощо. Окрему увагу привертають норми, сформовані саморегулювними організаціями (далі — СРО), які створюють унікальний режим регулювання відносин у визначеній законодавством сфері.

Так, відповідно до ст. 25 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок» правила фондової біржі складаються з порядку: організації та проведення біржових торгів; лістингу та делістингу цінних паперів; допуску членів фондової біржі та інших осіб, визначених законодавством, до біржових торгів; розв'язання спорів між членами фондової біржі та іншими особами, які мають право брати участь у біржових торгах згідно із законодавством; здійснення контролю за дотриманням членами фондової біржі та іншими особами, які мають право брати участь у біржових торгах згідно із законодавством, правил фондової біржі; накладення санкцій за порушення правил фондової біржі та ін.

Таким чином, передбачений механізм існування відносин у межах системи фондового ринку, позбавлений надмірного державного впливу, оскільки формується на приватноправових засадах. Учасники фондового ринку, вступаючи у сформовані відносини, визнають правила, які, по суті, носять «внутрішньонормативний» характер.

Крім того, на фондовому ринку діють і безпосередньо СРО, які відповідно до ст. 49 названого Закону впроваджують норми професійної етики у практичній діяльності учасників об'єднання; розробляють і затверджують методичні рекомендації щодо провадження відповідного виду професійної діяльності на фондовому ринку; розробляють і затверджують обов'язкові для виконання членами СРО Правила (стандарти) провадження відповідного виду професійної діяльності на фондовому ринку, за винятком тих Правил (стандартів), які прямо встановлені законом, тощо.

Названі регулятори, як і правочин, мають приватноправовий характер, оскільки встановлюються суб'єктом приватного права для юридично рівних учасників відносин, які визнають правила та стандарти на підставі свого входження до від-

повідного ринку. Фактично «імперативність» для учасників ринку норм підтверджується легітимацією (визнанням) біржі чи СРО регулятором. Для порівняння ст. 611 ЦК України передбачені такі правові наслідки як сплата неустойки та відшкодування збитків та моральної шкоди, які повинні добровільно виконуватися боржником, а вже потім йдеться про можливість примусового виконання на підставі рішення суду.

Крім того, слід наголосити на об'єктах правового регулювання, які держава передає суб'єктам приватного права. Окрім особистих немайнових та майнових відносин, визначених ЦК України, саморегулюванню піддаються відносини здійснення господарської діяльності на відповідному ринку. Ця діяльність дозволяє належним чином організувати ринок, тому потребує глибокого дослідження об'єкт саморегулювання. На відміну від правочину, який передбачає конкретний об'єкт між визначеними у ньому сторонами (учасниками), правила саморегулювання спрямовані на відносини, які можуть виникати як реально, так і потенційно.

Насамкінець, саморегулювання характеризується особливим правовим режимом, тобто певним порядком правового регулювання, який забезпечується через особливе поєднання залучення способів, методів та типів правового регулювання [15].

Способи правового регулювання суспільних відносин розглядаються як первинні засоби правового впливу на поведінку учасників відносин. У межах саморегулювання, на наш погляд, мож-

ливе використання усіх основних способів, таких як дозвіл, зобов'язання та заборона. Їх поєднання, коло осіб, на яких воно поширюється, спосіб встановлення та уточнення правової форми їх поведінки, характер підстав, з настанням яких пов'язуються виникнення, зміна та припинення відносин, свідчать про диспозитивний метод, з використанням юридичної формули: дозволено все, крім того, що заборонено, що дозволяє характеризувати відносини в межах загальнодозволеного типу правового регулювання.

Зважаючи на викладене, доходимо наступних висновків. Саморегулювання є способом упорядкування суспільних відносин між юридично рівними суб'єктами на основі самостійного визначення їх взаємних прав та обов'язків, що формуються у відповідному правочині, або шляхом створення норм та правил поведінки спеціально створеними організаціями (регуляторами), які визнаються та виконуються їх учасниками (членами).

Законодавча модель саморегулювання приватних відносин передбачає її визнання учасниками, що підкріплюється комплексним застосуванням норм права (закону та договору) як проміжна мета реалізації норм для забезпечення процесу саморегуляції. Правовий режим цих відносин характеризується як диспозитивний, заснований на дозволах, заборонах та зобов'язаннях, які дозволяють учасникам застосовувати загальнодозволений тип регулювання. Необхідність дослідження саморегулювання у приватному праві дозволяє розширити модель регулювання суспільних відносин головним чином у межах діяльності СРО.

ПРИМІТКИ

1. Довгерт А. С. Система приватного права України між минулим та майбутнім / А. С. Довгерт // Університетські наукові записки. — 2005. — № 4 (16). — С. 66.
2. Примак В. Д. Відшкодування моральної шкоди на засадах справедливості, розумності й добросовісності : монографія / В. Д. Примак. — К. : Юрінком Інтер, 2014. — С. 69.
3. Майданик Р. Цивільне право як сфера приватного права України / Р. Майданик // Приватне право. — 2013. — № 1. — С. 74.
4. Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова [та ін.] ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. — Х. : Право, 2011. — Т. 1. — С. 43.
5. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищих навч. закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко [та ін.] ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. В. Петришина. — Х. : Право, 2011. — С. 148.

6. Сібільов М. Цивільно-правовий договір як регулятор суспільних відносин / М. Сібільов // Право України. — 2014. — № 2. — С. 38—39.
7. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України : дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 / С. О. Погрібний. — К., 2009. — С. 241.
8. Договір як універсальна правова конструкція : монографія / А. П. Гетьман, В. І. Борисова, О. П. Євсєєв [та ін.] ; за ред. А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. — Х. : Право, 2012. — С. 18.
9. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підручник / О. Ф. Скакун. — Х. : Еспада, 2006. — С. 287.
10. Яроцький В. Самоорганізаційні засади функціонування сфери цивільно-правового регулювання як різновиду соціальних управлінських систем / В. Яроцький // Вісник Академії правових наук України. — 2007. — № 4 (51). — С. 121.
11. Яворська О. С. Договірне право як регулятор цивільних відносин / О. С. Яворська // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. — 2008. — Вип. 6 (74). — С. 154—155.
12. Договірне право України. Загальна частина : навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова [та ін.] ; за ред. О. В. Дзери. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — С. 45.
13. Беяневич О. А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти) : монографія / О. А. Беяневич. — К. : Юрінком Інтер, 2006. — С. 525.
14. Луць В. В. До питання про сутність і зміст цивільно-правового договору / В. В. Луць // Приватне право. — 2013. — № 1. — С. 127.
15. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищих навч. закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко [та ін.] ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. В. Петришина. — Х. : Право, 2011. — С. 217.

Кочин Владимир. Понятие и признаки саморегулирования в гражданском праве Украины.

В статье определяется понятие саморегулирования как способ регулирования гражданских отношений. Определяются предпосылки, способ и признаки саморегулирования в гражданском праве.

Ключевые слова: правовое регулирование, саморегулирование, гражданские отношения.

Kochyn Volodymyr. Concept and characteristics of self-regulation in the civil law of Ukraine.

The article defines the concept of self-regulation as a way to regulate civil relations. It is determined preconditions, method and characteristics of self-regulation in civil law.

Key words: legal regulation, self-regulation, civil relations.